

1667 թ. Հայ-ոսմանական առեւտրական պայմանագիրը եւ Նոր Զուղայի ինքնավար մարմինները

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԽԱԶԻԿԵԱՆ

Ըստ աւանդական տեսակէտի ժէ. դարի կէսերից արդէն Նոր Զուղայում գոյութիւն է ունեցել հայկական առեւտրական կոմպանիա (ընկերութիւն)։ Այդ կոմպանիայի լիազօր-ներկայացուցիչները 1667 թ. Մայիսի 31-ին Մոսկուայում ստորագրել են առեւտրական նշանաւոր այն պայմանագիրը, որով բարենպաստ պայմաններ են ստեղծուել հայ-ոսմանական տնտեսական կապերի զարգացման համար։ Ռուս անուանի պատմաբան Ե. Զեւակինն, օրինակ, հայկական կոմպանիայի գոյութիւնը ոչ միայն անվիճելի է համարել, այլ նոյնիսկ յանդել է այն եզրակացութեան, որ կոմպանիան ստեղծել են Ստեփան Ռոմոդամսկին եւ Գրիգոր Լուսիկովը, այսինքն Նոր Զուղայի հայ վաճառականների կողմից Մոսկուա առաքուած բանադնացիները¹։ Անուանի պատմաբան Աշոտ Յովհաննիսեանը, նոյնպէս, կոմպանիայի գոյութիւնն անառարկելի համարելով, մէկ այն կոչել է Նոր Զուղայի կամ Սոլահանի «Հայ առեւտրական ընկերութիւն», մէկ՝ «Իրանահայ առեւտրական ընկերութիւն» եւ, նոյնիսկ ուղղակի «Հայ առեւտրական ընկերութիւն»², յստակ խօսք չասելով, թէ ում անունից է հան-

1. Ե. Ս. Զեւակին, Պարսկական Հարցը Ռուս-Եւրոպական Յարաբերութիւնների Մէջ ժէ. դ., «Իստորիչեսկիե Զապիսկի», 1940, քիւ Տ, էջ 158 (ռուսերէն)։

2. Աշոտ Յովհաննիսեան, Դրուսդներ Հայ Ազատագրական Մարջի Պատմութեան, Ա. հտ., Երեւան, 1957, էջ 441-442։

դէս եկել այդ ընկերութիւնը, ողջ հայ վաճառականութեան, թէ՛ նրա մի հատուածի³ :

Համատարած այս տեսակէտի ստեղծման եւ կենսունակութեան համար որոշ տուեալներ կային հենց 1667 թ.-ի վերոյիշեալ պայմանագրի ուսերէն ընադրի տարբեր հատուածներում, ինչպէս եւ այդ ժամանակ ու քիչ յետոյ շարադրուած արխիւային բազմաթիւ փաստաթղթերի մէջ: Նոր Զուգայից Մոսկուա ժամանած վերոյիշեալ բանադնացները բազմիցս յիշատակուած են որպէս «հայկական կոմպանիայի կողմից առաքուած» անձինք. «արմենակիէ կոմպանէյէի» (իմա՝ «հայկական կոմպանիայի անդամներ») են կոչուած նաեւ Սպահանից Մոսկուա ժամանած բազմաթիւ վաճառականներ⁴ :

Ժ. դ. կէսերին, ինչպէս յայտնի է, արեւելեան բազմաթիւ երկրներում տնտեսական ամուր յենակէտեր էին ստեղծել եւրոպական առեւտրական կապիտալի, միմեանց դէմ անհաշտ պայքար մղող, եւրեք հզօր կազմակերպութիւններ: Դրանցից առաջինը՝ Անգլիական Արեւելա-Հնդկական կոմպանիան էր, որ կեանքի կոչուեց 1600 թ.-ին եւ զոյառեւեց մինչեւ 1858 թ.: Երկու տարի անց՝ 1602 թ.-ին, միմեանց դէմ մրցակցող մի քանի կոմպանիաների համաձուլումով, ստեղծուեց Հոլանտական կամ Նիդերլանդական կոմպանիան (որը

3. Հայկական կոմպանիայի գոյութեան մասին նման արտայայտութիւններ կարելի է գտնել Ժ. դարի հայ-առուսական յարաբերութիւնների պատմութեանը նուիրուած շատ աշխատութիւնների մէջ: Վ. Պարսամեանը, օրինակ, կոմպանիան համարել է «առեւտրական լայն հնարաւորութիւններ ունեցող կազմակերպութիւն» եւ Զաքար Սահրադեանին՝ այդ ընկերութեան աչքի ընկնող ղեկավարներից մէկը, (տես՝ Վ. Պարսամեան, *Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնների Պատմութիւնից*, «Տեղեկագիր», 1952, քիւ 7, էջ 72): Վ. Դիլոյեանը յանգել է այն եզրակացութեան, որ բուրժուական վաճառականները «երոպական վաճառականների օրինակով» համայնքուել են առեւտրական մի ընկերութեան մէջ որ կրել է «Զուգայի հայ առեւտրական ընկերութիւն պիտակը»: Այդ ընկերութիւնը առեւտրական յարաբերութիւնների մէջ է եղել օտար պետութիւնների եւ առեւտրական ընկերութիւնների հետ, կնքել է պայմանագրեր: «Այս տեսակէտից, — գրել է նա, — նշանաւոր էին 1667 թ. առաւելարութեան եւ 1688 թ. անգլիական «Օստ-հնդկական ընկերութեան», հետ կնքած պայմանագրերը եւ այլն (տես՝ Վ. Դիլոյեան, *Լադարեանների Հասարակական-Բաղադրական Գործունէութեան Պատմութիւնից*, Երևան, 1966, էջ 21-22):

4. Տես՝ *Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները Ժ. Դարում*, փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 1953, էջ 56, 58, 111, 113, 203 (առուսերէն): *Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները Ժ. Դարում*, փաստաթղթերի ժողովածու, Բ. հտր., մասն Ա., Երևան, 1964, էջ 15, 22, 29 եւ այլն (առուսերէն),

դադարել է զոյութիւն ունենալուց 1798 թ.ին), իսկ 1664–1770 թթ.ին մեծ զործունէութիւն է ծաւալել նաեւ Փրանսական Արեւելա–Հնդկական Կոմպանիան: Իրենց մայր երկրում ձեռք բերելով Արեւելքի հետ առեւտուր անելու մենաշնորհը, այդ կոմպանիաներն ստեղծեցին զինական ուժեր ու ռազմական նաւատորմ եւ, արեւնահեղ պատերազմներ մղելով զարդացման ցածր մակարդակի վրայ գտնուող հեռուոր–արեւելեան ժողովուրդները դէմ, իրենց տիրապետութիւնը հաստատեցին Հնդկաստանի, Հնդկաչինի, Ինտոնեզիայի, Ֆիլիպինեան կղզիների վրայ, դարեր շարունակ շահագործելով նուաճուած ժողովուրդներին: Վերոյիշեալ կոմպանիաները լիազօրուած էին իրենց երկրների պետական մարմինների կողմից կառուցելու բերդեր, ամրութիւններ, պայմանազրեր կնքելու տեղական իշխանութիւնների հետ, պատերազմելու՝ նոր երկրամասեր զբաւելու համար եւ այլն⁵: Առեւտրական ամենազօր այս կոմպանիաները կեանքի էին կոչուել բազմաթիւ խոշոր վաճառականների, դրամատան տէրերի, կալուածատէրերի, պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաների դրամադրուիններով: Հոլանտական կոմպանիան, օրինակ, հիմնադրուել էր 6․5 միլիոն ֆլորին դրամադրութիւնով, որի կէսից աւելին պատկանում էր Ամստերտամի վաճառականներին ու դրամատան տէրերին: Սրանք վճռական դեր էին կատարում նաեւ կոմպանիայի ղեկավար մարմիններում: Կոմպանիաների հասոյթները համամասնաբար, ըստ իրենց մուծած դրամադրի եւ ձեռք բերած բաժնետոմսերի, բաժանւում էր ընդ որ բաժնետէրերի վրայ: Առլւծի բաժնին, բնականաբար, տէր էին դառնում խոշորագոյն բաժնետէրերը:

Միջին եւ Հեռուոր արեւելեան երկրների դադութացման սկիզբը, ինչպէս յայտնի է, համընկնում է աշխարհադրական մեծ յայտնադործութիւնների հետ: Վերոյիշեալ կոմպանիաների եւ այդ երկրների հաղորդակցութեան հիմնական ճանապարհները ծովային ու ուղիւիւնոսային այն ուղիներն էին, որ Եւրոպայից ձգտում էին դէպի հարաւ, ապա՝ Բարեյուսայ Հրովանդանի վրայով թեքուելով դէպի հիւսիս–արեւելք, մտնում՝ Հնդկական Ուղիւիւնոս: Սակայն հաղորդակցական ոչ պակաս նշանակութիւն ունէին ծովային ու ցամաքային այն ուղիները, որոնք Հնդկաստանը շաղկապում էին Իրանի, Միջագետքի, Եգիպտոսի, Փոքր Ասիայի հետ եւ տարբեր ուղղութիւններով դուրս գալիս նախ Միջերկրական Ծովի նաւահանգիստները (Ալեքսանդրիա, Ալեքսանդրէտ, Ջմիւռնիա, Կոստանդնուպոլիս), այնու–

5. Ա. Ն. Զխտովսկոյ, Նիդեռլանդական Արեւելահնդկական Կոմպանիայի Կնքահայրերը, «Նովայա ի Նովէշայա Խստորիա», 1976, քիւ 6, էջ 134 (ռուսերէն):

հետեւ նաեւ Սեւ Ծով (Տրապիզոն, Սինոպ) եւ Կասպից Ծով (Ռեչտ, Աստրախան) :

Անդրիական, հոլանդական եւ ֆրանսական արեւելա-հնդկական վերոյիշեալ կոմպանիաները երկար պայքարելով այդ ճանապարհներով կատարուող առեւտրի մենաշնորհն իր ձեռքն առած վենետիկեան հանրապետութեան դէմ եւ դուրս մղելով նրան այդ վայրերից, խարխիս նետեցին նաեւ Լեւանթեան առեւտրի հիմնական կեդրոններում, իրենց ազդեցութիւնը տարածելով նաեւ այդ ճանապարհները վրայ : Ըստ որոշ ուսումնասիրողների, Ժ. Ղարի կէսերին առեւտրական այդ կոմպանիաների համար Լեւանթեան առեւտուրը, իր ծաւալով ու նշանակութեամբ, հաւասարազօր էր Հնդկաստանի հետ ուկրաինոսային ճանապարհով կատարուող առեւտրին⁶ : Այդ հանգամանքը, առաջին հերթին, բացատրուում է մետաքսի հումքի միջազգային նշանակութեան շեշտակի այն աճով, որ տեղի ունեցաւ Ժ. Ղ. կէսերին՝ վճռապէս ազդելով նաեւ հայ խոջայական կապիտալի միջազգային կապերի ամրապնդման վրայ :

Մետաքսի արտադրութեան համաշխարհային նշանակութիւնն ունեցող կեդրոնը Իրանի հիւսիսային շրջաններն էին՝ Գիլանը (այստեղ արտադրում էր Իրանի մետաքսի դրեթէ կէսը), Մազանդարանը, խորասանը եւ Անդրկովկասը (յատկապէս Շիրվանը, Վրաստանի արեւելեան շրջանները եւ Ղարաբաղը) : Ադամ Օլեարիուսի հաղորդած տուեալներով, «հենց միայն Գիլանը յաջողակ տարիներին տալիս է ութը հազար հակ [մետաքս], Շիրվանը մատակարարում է երեք հազար հակ, խորասանը՝ մինչեւ երեք հազար, Մազանդարանը՝ երկու հազար, Ղարաբաղը՝ երկու հազար : Միայն չուրջ մէկ հազար հակն էր օգտագործւում երկրի [Իրանի] ներսում»⁷ :

6. Masson, **Histoire du Commerce Français Dans le Levant au XVIIe siècle.** I-II, Paris, 1911.

7. Ադամ Օլեարիուս, Հանգամանալից Նկարագրութիւն Հոլտինեան Պատգամաւորութեան՝ Առաջուած Մոսկովիա եւ Պարսկաստան 1633, 1636 եւ 1639 թթ., Մոսկուա, 1870, էջ 791 (ռուսերէն քարգմ.) : Ն. Գ. Կուկանովա, Ժ. Ժ. Ղ. Առաջին կէսի Ռուս-Իրանական Առեւտրական Յարաբերութիւնների Պատմութեան Ուրուագիւր, Սարաևսկ, 1977, էջ 69 (ռուսերէն) : Նշեմք նաեւ, որ արտադրուող մետաքսի չափի մասին կան նաեւ այլ, իրար հակասող տուեալներ : Ըստ Շարդենի, Ժ. Դարի կէսերին իրանից ամէն տարի արտահանուել է 22-000 հակ մետաքս (տես՝ Ղ. Ալիշան, Սիսական, 444), իսկ ըստ Գրիգոր Լուսիկեանի «տարէն մօտ ԸՌ (8000) խակ Շային քուլի երկրումն (այսինքն՝ ողջ իրանում) ապրիլում դուս գկու, որի մին խակն Զ (6) փուտ այ» (Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները Ժ. Դարում, էջ 71) : Նոյնանման տեղեկութիւն կայ նաեւ փաստաթղթերի նոյն ժո-

Այսպիսով, արտադրուող հումքի 90 տոկոսից աւելին նախատեսուած էր եւրոպական երկրների պահանջարկը բաւարարելու համար, իսկ այն տարեցտարի հսկայական չափով աւելանում էր, քանի որ մետաքսէ դործուածքների դործածութիւնը լայն տարածում էր գտնում ամենուրեք: Այն օգտագործում էին ոչ միայն աղնուական դասին պատկանող մեծահարուստ անձինք, այլեւ բոլորն զարգացման ընթացքի մէջ մտած քաղաքների բնակչութեան լարեկեցիկ խաւը: Անդլիայի, Հոլանտայի, հետագայում նաեւ Ֆրանսայի արագ զարգացող մետաքսագործական ձեռնարկութիւնների անընդհատ աճող պահանջարկը բաւարարուած էր յաճախակի փոփոխուող նորաձեւութեանն ընդառաջող եւ համեմատաբար էժան դնահատուող մետաքսէ տարրեր տեսակի ու արժէքի դործուածքների արտադրութեամբ⁸:

Բնականաբար, արդիւնաբերողները մտահոգուած էին մետաքսի հումքի արտահանութեան վաճրերի հետ անմիջական կապեր հաստատելու, այն աւելի էժան դնելով ձեռք բերելու եւ ապահով ու կարճ ճանապարհներով իրենց երկրները փոխադրելու հարցերով:

Կար երեք ճանապարհ: Առաջինը եւ հնագոյնը Թուրքիայի վրայով անցնող աւանդական ճանապարհն էր, որն իր երկու ձիւղերով ձգուած էր դէպի Միջերկրական Ծովի արեւելեան ափերը, անցնելով նաեւ Պատմական Հայաստանի նահանգներով: Այս ճանապարհով առեւտուր էին անում գերազանցապէս հայ վաճառականները, Թուրքական պետական դանձարանին վճարելով զրեթէ՝ այնքան մաքս, որքան վճարում էին մետաքսը դնելիս: Երկրորդը՝ Գիւլանից Կասպից Ծովով դէպի Աստրախան, այնուհետեւ Ռուսաստանի վրայով եւ Սպիտակ Ծովով դէպի եւրոպական երկրներ տանող ճանապարհն էր: Այստեղ եւս հայերն առաջին տեղն էին զբաղւում⁹: Երրորդ ճանապարհը ցամաքային ուղիներով ձգուած էր դէպի Պարսից Ծոցի նաւահանգիստներն ու այնուհետեւ ուկրաինոսային ուղիներով դէպի Եւրոպա:

Կովածուի մի այլ գրութեան մէջ (նոյն տեղում, էջ 46): Եթէ Շարդնի տուեալը չափազանցուած համարեմք, իսկ Տուսիկովի տուեալը՝ նուազեցուած, կը գտնուէին այն համոզման, որ իրականութեան աւելի մօտ է Արամ Օլեարիւսը:

8. Ռ. Դ. Ռոլովա, *Խաղիայի Տնտեսական Զարգացման Հիմնական Գծերը ԺԶ-ԺԷ. դդ.* (տպագրուած «Եւրոպայի, Ասիայի եւ Ամերիկայի Արդիւնաբերութեան եւ Գիւղատնտեսութեան Մէջ Կապիտալիզմի Ծագումը» խորագրով ռուսերէն ժողովածուի մէջ, էջ 85-86, 92-93 եւ այլն):

9. Ե. Ս. Զեւակիմը վերը յիշատակուած իր ուսումնասիրութեան մէջ քաղուած է անում ռուս մի վաճառականի գրուածքից, ուր ասուած է, որ «Անգլիացիները եւ հոլանտացիները բուրժուական տարածութիւններով ուղեւորում են Գլլբաշի երկիր... Գլլբաշում նրանք ձեռք բերում հում մետաքս մէկ փութին

Կասպից Ծովով դէպի Ռուսաստան տանող ճանապարհը շատ աւելի ապահով էր, ձեռնառու եւ կարճատեւ, քան այս երրորդ եւ նորադոյն ճանապարհը: Չնայած դրան, հայ վաճառականները ոչ շատ յաջող փորձեր էին կատարում այս ճանապարհով կատարուող առեւտրի մէջ եւս իրենց մասնակցութիւնը բերելու¹⁰:

Անհրաժեշտութիւն չկայ յատուկ շեշտելու այն հանդամանքը, որ ե՛ւ մետաքս վաճառող կողմը՝ Պարսից շահն ու արքունիքի հետ սերտ կապերի մէջ եղող հայ վաճառականները, ե՛ւ եւրոպական երկրների մետաքսէ դործուածքներ արտահանողները ձգտելու էին առաւել չափով օգտուելու ամենից աւելի ապահով եւ, մասաւանդ, քիչ ծախսեր պահանջող ճանապարհից: Բոլոր ուսումնասիրողները նշում են, որ այդպիսին էր Կասպից Ծովով եւ Ռուսաստանով անցնող ճանապարհը:

Սպիտակ Ծովով Ռուսաստան ներթափանցելու եւ Վոլի-Կասպեան ճանապարհով Իրանի ու արեւելեան այլ երկրների հետ անմիջական կապ հաստատելու դժով առաջին քայլերը կատարել էին անդլիացիները, դեռեւս Ժ.Ղ. դարի կէսերից: Այնթոնի Ջենկինսոնն էր, որ որպէս Արեւելա-Հնդկական կոմպանիայի ներկայացուցիչ, ուսական ցարից ստացաւ այդ ճանապարհով առեւտուր անելու որոշ առանձնաշնորհումներ: Նրան հետեւեցին կոմպանիայի ուրիշ անդամներ եւս¹¹: Սաւայն, ուսական իշխանութիւնները, զիտակցելով այն մեծ վտանգը, որ սպառնալու էր ուսական ներքին շուկային եւ արտաքին առեւտրական կապերին օտարերկրեայ, մասնաւորապէս, անդլիական դրամազուլսի ներթափանցման հետեւանքով, վերացնում են այդ արտոնութիւնները: Զրկուելով դրանցից, անդլիական Արեւելա-Հնդկական կոմպանիայի ներկայացուցիչները շարունակում են առեւտուր անել հիւսիսային ծայրամասում՝ Արխանգելսկում, բայց իրանի հետ անմիջական կապ հաստատելու այդ հնարաւորութիւնից

վնարելով 15 կամ 16 ուրլի... երբ նրանք փոխադրում են այն Թուրքիայի վրայով, նրանցից գանձում են գնում ապրանքի արժէքին հաւասար մաս», (Ե. Ս. Զեւակիմ, նշ. աշխ., էջ 131):

10. Վ. Ա. Բայբուրդեանը իր *Նոր Զուղայի Հայկական Գաղութը* Ժ. Ղ. ռուսերէն աշխատութեան էջերում (Երեւան, 1969, էջ 31-33) տուեալներ է մէջ բերել այն մասին, որ 1580 թ. յետոյ, երբ իսպանիան եւ փոքրուկալիան միասնական պետութիւն կազմեցին, հայերը մետաքսի բեռներ էին փոխադրում ովկիանոսով, հասցնելով այն իսպանիայի Կադիս և Լա Կադիսալա, չնայած ստիպուած էին Հոբուզում վնարել փոքրուկալացիներից գանձուող մասի կրկնապատիկը:

11. Յովհ. Յակոբեան, *Ուղեգրութիւններ*, Ա. հտր., ԺԳ-ԺԶ. դար (1253-1582), Երեւան, 1932, էջ 344-459:

եւս զըկուելով, ասպարէզն ամբողջովին բացուեմ է հայ խոջայական կապիտալին համար¹²:

Հոլանտան 1580 թ.-ին աղատադրուելով իսպանական լծից, բուռն զարգացման ուղին էր բռնել եւ ժ.Ձ. դարի սկզբներին դարձել օրինակելի զբամառիական երկիր, դարի կէսերին հասնելով արդէն առեւտրական իր հզօրութեան բարձրագոյն կէտին¹³: Անդլիացիները հետ միասին պայքարելով իտալացի եւ իսպանացի մրցակիցների դէմ, հոլանտացիները ընդլայնեցին իրենց առեւտուրը Լեւանթեան երկրներին հետ: 1624 թ. Ամսդերտամում ստեղծուեց յատուկ հիմնարկութիւն, որի պարտականութիւնն էր հսկել Միջերկրական Ծովում կատարուող միջազգային կապերի վրայ: Տարեկան 30-ի չափ առեւտրական նաւեր Ամսդերտամից այցելում էին Ջմիրուսիա եւ Լեւանթեան այլ կեդրոններ: Մեծ չափերի էին հասել նաեւ հոլանտացիների կապերը Հալէպի հետ¹⁴: Այստեղ հոլանտացիները (ինչպէս եւ եւրոպական միւս երկրների ներկայացուցիչները) առեւտուր էին անում առաջին հերթին ջուղայեցի հայ վաճառականների հետ, որոնց ձեռքում էր կեդրոնացած Իրանի մետաքսի ներմուծումը Հալէպ: Ժ.Քարի սկզբներին Հալէպի տնտեսական կեանքի հրամանատարական բարձունքներին էր հասել ղլխաւոր մաքսապետի պաշտօնը զբաւած նշանաւոր խոջա Պետիկը՝ հին Ջուղայից Հալէպ ներդաղթած Կիրակոս վաճառականի որդին, իր Սանոս եղբոր հետ միասին: 1615 թ.-ի մի համաձայնագրի մէջ խոջա Պետիկը յիշատակուած է որպէս նորին վեհափառութիւն Հոլանտայի թաղուհու հաւատարիմ ներկայացուցիչը (համիւնը) Հալէպի մէջ¹⁵: Հոլանտական Արեւելա-Հնդկական Կոմպանիայի ներկայացուցիչները, 1623 թուականից սկսեցին ներթա-

12. Ե. Ս. Ջեւակին, *նշ. աշխ.*, էջ 132-134:

ԺԸ. դարում անգլիացիները մէկ անգամ եւս փորձեցին օգտագործել այդ ուղիւն, այս անգամ Սպիտակ Ծովի փոխարէն Ռուսաստան ժամանելով Բալթիկ Ծովի եւ Ս. Պետերբուրգի վրայով: 1734 թ. կնքուած ռուս-անգլիական դաշնագրութեան համաձայն անգլիացիները կասպից Ծովով առեւտուր անելու իրաւունք էին ստացել: Սակայն շատ շուտով պարզուեց, որ այդ վնաս էր բերում ոչ միայն Ռուսաստանի տնտեսական, այլեւ քաղաքական շահերին եւ, 1746 թ.-ին անգլիացիներին ձեռք բերած իրաւունքները չեղեալ յայտարարուեցին: Տես՝ *Իստորիչեսկիե Զապիսկի*, 1950, քիւ 33, էջ 109:

13. Կ. Մարքս, *Կապիտալ*, Ա. հտր., Երեւան, 1954, էջ 784:

14. Աղոլփ Բեռ, *Համաշխարհային Առեւտրի Պատմութիւն*, քաթին երկրորդ, Մոսկուա, 1876, էջ 175-176 (ռուսերէն):

15. Ա. Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, Գ. հտր., Փարիզ, 1950, էջ 288-289:

վանցել Իրան եւ դարի կէսերին դարձան իրանական շուկայում առաջին տեղը զբաղող եւրոպացիները։ Այդ յաջողութիւնները զգալի չափով պայմանաւորուած էին տնտեսական այն սերտ կապերով, որ ստեղծուել էին հոլանդական կոմպանիայի եւ հայ խոջայական կապիտալի ներկայացուցիչների միջեւ։ Ամսդերտամը ծանօթ էր հայերին ժ.Չ. դարի 60-ական թուականներից։ 1660-61 թթ. այս քաղաքն այցելեցին մի քանի զոհարարամասո հայեր, որոնց նպատակն էր վառարանաւորութեամբ ձեռք բերել հոլանդական ապրանքներ, արեւելեան երկրներ տանելու համար։ Այդ կապերը յատկապէս 1634 թ.ից յետոյ շատ աւելի մեծ ծաւալ ընդունեցին¹⁶ եւ ժ.Չ. դարի կէսերին արդէն Հոլանտա էին այցելում մեծ թուով վաճառականներ, ինչպէս նոր Զուղայից, այնպէս էլ Գողթան գաւառի հայկական առեւտրական զիւղաքաղաքներից (յատկապէս Ալուլիսից) եւ այլ վայրերից։ 1660 թ. Ամսդերտամում զոյութիւն ունէր կաղմակերպուած գաղթօջախ՝ հայկական եկեղեցով, 60 տուն բնակչութեամբ։ Դրանց շարքում դեկավար զէրք էր գրաւել նոր ջուլայեցի մեծահարուստ վաճառական Առաքելը, որն ամէն տարի Գիլանից Ամսդերտամ էր ներմուծում հինգ միլիոն ուլբուլ արժողութեամբ մետաքս եւ այդ գումարով դնում էր հոլանդական ապրանքներ, իրանի շուկաներում վաճառելու համար¹⁷։ Ամսդերտամը միաժամանակ դարձաւ հայ տպագրութեան կեդրոններից մէկը։ Ոսկան Երեւանցու, Ղուկաս Վանանդեցու եւ ուրիշ երախտաւորների ջանքերով ժ.Չ. դարի երկրորդ յիսնամեակի ընթացքում այստեղ հրատարակուեցին հայերէն փառայեղ գրքեր՝ առաջին տպագիր Աստուածաշունչը, պատմագրական մի շարք արժէքաւոր բնագրեր, ինչպէս նաեւ հայ վաճառականների համար պիտանի առեւտրական ձեռնարկներ, աշխարհագրական ու գիտական երկեր¹⁸։

Հետեւելով անդլիացիներին օրինակին, հոլանդացիները նոյնպէս եռանդուն փորձեր կատարեցին մետաքսի հումքը Ռուսաստանի

16. Բստ Ն. Գ. Կուկանովայի այդ բացատրում է այն իրողութեամբ, որ հենց այդ քուականին էր, որ Հոլլանդիան կոմպանիան հրաժարուեց Ռուսաստանի վրայ վարակական մետաքս Եւրոպա փոխադրելու այն պայմաններից, որ առաջարկում էին ռուսական պետական մարմինները (տես՝ Ն. Գ. Կուկանովա, *հ.Չ. աշխ.*, էջ 71)։

17. Fr. Macler, *Quatre Conférences sur l'Arménie et les Arméniens Faites en Holland*, Paris, 1932, pp. 247-251.

18. Գաբրիել Լեւոնեան, *Հայ Գիւրքը եւ Տպագրութեան Արտեստը*, Երեւան, 1940, էջ 101-125։

վրայով Հոլանտա արտահանելու ուղղութեամբ: 1615, 1620 եւ 1630 թթ.-ին այդ նպատակով կատարուած փորձերը զբաղան արդիւնք չտուեցին: Ռուսական իշխանութիւնները, երկիւղելով Արեւելա-Հնդկական հզօր ընկերութեան Ռուսաստանում յենակէտեր ունենալու անցանկալի հետեւանքները, մերժեցին ընկերութեանը տարան-ցումի իրաւունք շնորհել: Տարանցումի իրաւունքը, որի ստացման համար մեծ ջանքեր էին զործադրում ե'ւ անդլիացիները, ե'ւ հոլան-տացիները ե'ւ եւրոպական մի շարք այլ երկրները կառավարող շրջան-ներ ու առեւտրական կոմպանիաներ¹⁹, ի վերջոյ, 1667 եւ 1678 թթ.:

19. Այս հարցին անդրադարձել է Ն. Ս. Զեւակինը, մասնաւորապէս ուշա-դրութիւն դարձնելով այն համագամբների վրայ, որ բացի վոլկ-կասպիան ցանա-պարհից, Եւրոպայի եւ Իրանի միջեւ ապրանքափոխանակութիւնը կատարում էր նաեւ Վարշաւա-Լիւբլին-Եաշ-Սեւ Ծով-Անդրկովկաս-Իրան երթուղիով, որը բանուկ էր դարձել յատկապէս նշուած վայրերի բոլոր տնտեսական կեդրոններում կարեւո-րագոյն դեր կատարող հայ վաճառականների շնորհիւ: Խօսելով այդ մասին եւ անդրադառնալով լեհական դիւանագէտ հայագգի Բոգդան Ղրդիի գործունէութեանը, Ն. Զեւակինը յիշատակում է այն փաստը, որ այս Բոգդանը, հանդիպելով նոր ջու-ղայեցիների լիազօր ներկայացուցիչ Գրիգոր Լուսիկովի հետ, նաեւ է նրան, որ հայ-ռուսական պայմանագրով շահագրգռուած են նաեւ լեհերը: Քննարկելով այս հարցերը Ն. Ս. Զեւակինը եզրակացնում է, որ «ոչ միայն պարսկահայերն էին ու-ղեւորում Լեհաստան, այլեւ Լեհաստանից Պարսկաստան էին մեկնում վաճառա-կաններ (հաւանաբար նոյնպէս) մեծ մասամբ ծագումով հայ» (տես՝ Ն. Ս. Զեւա-կին, *Նշ. աշխ.*, էջ 141-146): Այստեղ ամէն ինչ հիմնաւորուած է բացի փակագծերի մէջ առնուած «հաւանաբար նոյնպէս» բառերից: Հայ-ուկրաինական դարաւոր ա-ռնչութիւններն ուսումնասիրող մասնագէտները հսկայական աշխատանք են կա-տարել վերջին երկու տասնամեակի ընթացքում եւ արժեքաւոր փաստեր են դրել շրջանառութեան մէջ, որեւէ կասկած չթողնելով, որ Լեհաստանից Իրան այցելող վաճառականներն, իրօք, եղել են լեհահայեր:

Ռուսաստանի վրայով Իրանի հետ տնտեսական կապեր հաստատելու փորձեր կատարուել են նաեւ Շուէտիայի կողմից: Շուէտական դեսպան Ֆարրիցիուսի ջան-քերն այս ուղղութեամբ 1686 թ.-ին յանգում են այն արդիւնքին, որ ռուսական իշ-խանութիւնները իրաւունք են տալիս հայերին արեւմտեան եւրոպական երկրներ մեկնել ոչ միայն Արխանգելսկով, այլ նաեւ Նովոքոռոդով, անցնելով Շուէտիայի տիրապետութեան տակ գտնուող շրջաններով: Տեղին է նշել, որ Եազուր Սամո-կուտի անունով մի հայ վաճառական՝ 1670 թ.-ին Բրանդերբուրգի կիրքփուրստի նամակով ժամանել է Մոսկուա: Նամակում ասուած է եղել, որ այդ Եազուրը Կիւր-փուրստի առեւտրական գործակալն է եւ նպատակ ունի Իրանից Պրուսիա արտահա-նել մետաքս եւ այլ ապրանքներ (տես՝ Ն. Ս. Զեւակին, *Նշ. աշխ.*, էջ 153-154):

Հարցի ուսումնասիրութեան այսօրուայ մակարդակը քոյլ է տալիս եզրա-

պայմանագրերի նախատեսումներով, ռուսական պետական մարմինները չնորհեցին Նոր Զուղայի հայ վաճառականներին: Հոլանտագիներին թույլատրուեց միայն Արխանգելսկում առեւտուր անել արեւելքից ժամանող վաճառականներին, այսինքն՝ հայերի հետ, իսկ հայ վաճառականներին էլ խորհուրդ տրուեց Արխանգելսկից եւրոպական երկրներ մեկնելիս առաջնութիւնը տալ Հոլանտային²⁰:

Ռուսաստանի տնտեսական զարգացումը խթանող ծրագրեր մշակող նշանաւոր քաղաքական գործիչ ու հայրենասէր Բ. Ի. Օրդին-Նաչչոկինը, որի գլխավորութեամբ էին նախապատրաստուում հայ-ռուսական առեւտրական պայմանագրի կէտերը, իր գործընկերների հետ միասին քաջ գիտակցում էր, որ հայ վաճառականները, ի տարբերութիւն արեւելեան երկրների հետ առեւտրի մենաշնորհ ձեռք բերած եւրոպական առեւտրական կոմպանիաների, չէզոք քաղաքական սթաբիլիտետով, որեւէ կերպ չեն կարող խոչընդոտել Ռուսաստանի տնտեսական զարգացմանը եւ Ռուսաստանի վրայով դէպի արեւելեան երկրներ անցնելու իրաւունքն օգտագործել քաղաքական-գաղութատիրական ինչ-որ ծրագրերի իրականացման նպատակով: Ընդհակառակը, լինելով ճնշուած ու հարստահարուած քրիստոնեայ մի ժողովրդի ներկայացուցիչներ, հայերն իրենք են օգնութեան կարօտ եւ կարող են ռուսական պետութեան համար հաւատարիմ դաշնակից լինել:

Այսպիսով, հայ առեւտրական կապիտալի ներկայացուցիչները յաջմանակով դուրս եկան շուրջ մէկ դար ձգուող (ԺԶ. դարի վերջերից մինչեւ 1667 թուականները) այն պայքարում, որ մղում էին Ռուսաստանի վրայով անցնող եւ միջազգային նշանակութիւն ունե-

կացնելու, որ Ռուսաստանի վրայով իրանի եւ արեւելեան այլ երկրների հետ տնտեսական կապեր հաստատելու բոլոր փորձերը, անկախ այն բանից, թէ եւրոպական որ երկրի նախաձեռնութեամբ էին մերկայացուում ռուսական պետական մարմիններին, մեծամասնութեամբ հայ վաճառականների քիչադրամեով էին արւում: Իրանի մեսաֆիս արտահանման մենաշնորհը նրանց ձեռքում էր կեդրոնացուած եւ նրանք էին առաջին հերթին շահագրգռուած նոր, ապահով, ուստի եւ շահաւէտ ուղիներ գտնելու գործում: Զուգահայ առեւտրական կապիտալի գործակալ Ֆիլիպ դի Զալլիի գործունէութիւնը Մերձբարբիկայում 1696 թ. եւ Լիվոնիայի, Կուլմանդիայի ու Սեկալինի դուքս ֆր. Կազիմիրի հետ կնքուած պայմանագիրն այդ մասին են վկայում (տես՝ R. Gulbenkian, Philippe et Zagly, Marchand Arménien de Julfa et l'Etablissement du Commerce Persan en Courlande en 1696, «Revue des Etudes Arméniennes», tome VII Paris, 1970, pp. 361-426):

20. Ե. Ս. Զեւակին, *ն. յ. աշխ.*, էջ 136:

յող ճանապարհներն օդատարը եւ ցանկացող ուժերը՝ անդլիական եւ հոլանդական արեւելա-հնդկական կոմպանիաներն ու եւրոպական այլ երկրները առեւտրական շրջանակները:

1667 թ.-ի հայ-ոսմանական առեւտրական պայմանագիրը ձեւակերպելիս, քննարկման առարկայ էր դառնալու այնպիսի կարեւոր հարց թէ ով է կանգնած ոսմանական պետութեան առջեւ, որպէս պայմանագիրը կնքող կողմերից երկրորդը: Հասկանալի է, որ այդ ոյժը Նոր Զուղայի կամ Սպահանի հայ վաճառականներն էին, որոնց լիազորութեամբ էին բանակցութիւններ վարում Ստեփան Ռոմոլամսկին եւ Գրիգոր Լուսիկովը: Բայց ինչպէ՞ս կարող էին օտար մի երկրի (տուեալ դէպքում՝ Իրանի) մայրաքաղաքում բնակութիւն հաստատած ինչ-որ առեւտրականներ հանդէս դալ որպէս հզօր մի պետութեան հետ տնտեսական կարեւոր նշանակութիւն ունեցող երկարամեայ մի պայմանագրի ստորագրող կողմ: Ինչպէս արդէն նշուել է, եւրոպական երկրներում ստեղծուած առեւտրական նշանաւոր ընկերութիւնները օտար երկրների տիրակալներին հետ տնտեսական, ռազմական, նոյնիսկ քաղաքական պայմանագրեր կնքելու իրաւունք ունէին, որից եւ լայնօրէն օգտուած էին: Ըստ այդմ, ոսմանական կողմի համար Նոր Զուղայի հայկական համայնքի ներկայացուցիչները նոյնպէս, հանդէս էին դալիս որպէս առեւտրական մի կոմպանիայի լիազօր ներկայացուցիչներ, ուստի եւ պայմանագրի նախատեսումները կատարող կողմերից մէկը՝ հայկական կողմը, կոչուած էր նրանց կողմից «հայկական կոմպանիա», «ջուղահայ կոմպանիա», եւ այլն: Պարզելու համար, թէ պայմանագիրը ստորագրող հայ լիազօրների թիւովն էր, եւրոպական կոմպանիաների օրինակով ստեղծուած, առեւտրական մի կազմակերպութիւն էր կանգնած, թէ՛ Նոր Զուղայի հայկական համայնքը՝ ինքնավար իր մարմիններով, պէտք է ձեռնարկել խոջայական կապիտալի կազմակերպչական ձեւերի ուսումնասիրման կարեւոր դործին:

1667 թ.-ի պայմանագրի հետ առնչուող եւ Մոսկուայի Հին Փաստաթղթերի Կեդրոնական Պետական Արխիւում պահուող նիւթերի մէջ չի պահպանուած (կամ էլ դեռեւս չի յայտնաբերուած ու հրապարակուած) որեւէ փաստաթուղթ այն մասին, թէ ո՞ւմ լիազօրութեամբ էին Մոսկուա ժամանել Նոր Զուղայի հայ վաճառականների ներկայացուցիչները՝ Ստեփան Ռոմոլամսկին եւ Գրիգոր Լուսիկովը: Այս բացը լրացուած է 1671 թ.-ի Մարտին չարադրուած պարսկերէն այն եզակի կարեւորութիւն ներկայացնող փաստաթղթով, որն ուղղուած է ուս թագաւորին եւ որով Նոր Զուղայի հայ մեծամեծերը լիազօրում են Գրիգոր Լուսիկովին, իրենց անունից բանակցութիւններ վարելու ուս թագաւորին հետ. բացատրելու թէ ինչու հայերը չեն կատարել

իրանի մետաքսը Ռուսաստանի վրայով Եւրոպա արտահանելու իրենց պարտաւորութիւնը (որը բացատրում էին Ստեփան Ռադինի ապրտաւորութեան հետեւանքով ստեղծուած ճանապարհների անապահովութեամբ) եւ նոր հաւաստիացումներ ստանալու առեւտուրը վերսկսելու պայմանների մասին: Այդ փաստաթղթի մէջ ասուած է (քաղուածքը բերում է ռուսերէնից արուած մեր թարգմանութեամբ). «Ձեր յետին ծառայ Բողզանը, Սպահանի Ջուլֆա արուարձանի քաղանթար, ընկեր տաղները («տովարիշչի ստարչինի») հետ միասին երկրպագում ենք եւ յայտնում որ [յանձնարարական] գրութեամբ Ռուսաստան ենք ուղարկում Գրիգորին (Լուսիկով), որպէսզի տեղեկութիւն ստանայ ճանապարհի ապահովութեան մասին եւ Ձերդ թաղաւորական մեծութեան ողորմածութիւնը շարունակուի, եւ երբ ճանապարհը շարադործ կադակներէից ազատ եւ ապահով լինի, եւ ամբողջութիւններ ու հանգրուաններ կառուցուեն, այդ ժամանակ հրահանգ տրուի պաշտօնակատար անձանց, որպէսզի վաճառական մարդիկ երթեւեկեն երկու ուղղութիւններով՝ ապրանքով եւ առանց ապրանքի, այնտեղ (Ռուսաստան) եւ նրա վրայով գերմանական (իմա՝ եւրոպական) երկրներ»²¹:

Գրիգոր Լուսիկովին տրուած այս լիազօրազրի տակ իրենց ստորագրութիւններն ու կնիքներն են դրել Ջուլգայի մեծամեծերից 23 անձինք: Ինչպէս եւ ստրասելի էր, առաջին ստորագրութիւնը պատկանում է Ջուլգայի վերոյիշեալ քաղանթար Բողզանին (Աստուածատուր անուան ռուսերէն համարժէքն է), որն ստորագրել է այսպէս. (տալիս ենք ռուսերէն բառերը հայկական տառադարձութեամբ). «Վերորոյ չեղովեկ Աստուածատուր Միրեթենց», այսինքն՝ «Ընտրովի անձ (իմա՝ քաղանթար) Աստուածատուր Միրեթենց»: Քաղանթարից յետոյ ստորագրած անձանց՝ «ընկեր աւաղների» մասին յիշատակութիւններ կան Գրիգոր Լուսիկովի բանակցութիւնների վերաբերեալ այլ փաստաթղթերի մէջ եւս. նրանք մէկ կոչուած են «հայկական կոմպանիայի ղեկավար անձինք» («արմեանսկոյ կոմպանիի նաչալնիէ լիւդի») ²², միւս դէպքում՝ «Սպահանում գտնուող հայերից լաւագոյնները» («արմեանսկիէ լուտչիէ լիւդի, կոտորիէ եստ վ Իս-

21. Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԷ. Դարում, էջ 90-91:

22. Այսպէս գրուած Պոսոլսկի Պրիկազում (Դիւանագիտական Ատեմնում) կազմուած այն փաստաթղթի մէջ, որ վերաբերում է Գրիգոր Լուսիկովի ժամանման նպատակին եւ բանակցութիւններին: Այստեղ քուարկուած են նաեւ նրա ներկայացրած պաշտօնական գրութիւնները. 1. — Շահ-Սուլէյմանի հրովարտակը, 2. — Գանձասարի կաթողիկոսի կոնգակը եւ 3. — մեզ հետաքրքրող փաստաթուղթը, որ կոչուած է «Հայկական կոմպանիայի ղեկավար անձանց 21 (պէտք է լինէր 23)

պողանի»)²³։ Մէկ անգամ միայն, եւ այդ հենց Գրիգոր Լուսինոյի ինքնաձեռնադրով՝ մեզ հասած է թաղաւորին ուղղուած հայերէն խնդրագրի մէջ (գրուած 1671 թ.ի Յուլիսի 27-ին), նրանց ստորագրած եւ քննարկման ենթակայ փառաթուղթը, որի լիազօրութեամբ ինքը ժամանել էր Մոսկուա, Լուսինովը գրում է. «դարձեալ մեր քաղաքարքն, կուսանէն արդայ այն գրէլ մեծ թաղաւորին. համէնքն ինն արդին յետկուսն ձեռն այն գրէլ, մըրէլ, թէ ինչ օր Փաղիբիս Մօսքօյայ մեծ թաղաւորին ուղղութեամբ հառէլմէ շինելէ ալ, կամ էլ ինչ բայն յետ [ի] ու շինեմ՝ զարու ալ, էս արդէս էլ բերում այմ մեծ թաղաւորին զուլուղն»²⁴։

Այսպիսով, ստացւում է, որ Գրիգոր Լուսինովին ռուսական իշխանութիւնների հետ բանակցելու յանձնարարութեամբ Մոսկուա են ուղարկել նախ՝ Նոր Զուղայի քաղանթարը, ապա՝ 22 անձնաւորութիւններ, որոնք կոչուած են «ընկեր աւագներ», «ղեկավար անձինք», «հայերից լաւադոյնները», եւ, վերջապէս, «կուսպանքն» այսինքն կոմպանիաների (չեւոտմ ենք՝ կոմպանիաների եւ ոչ կոմպանիայի) ղեկավարները։

Ծանօթանալով ղեկավարներին այդ ցանկին, ռուսական տառադարձութեամբ ներկայացուած եւ զգալի չափով ազատագրուած հայերէն անուն-աղականուններին՝ հնարաւորին չափով տալով իրենց նախնական կերպարները²⁵։

- (1) Աստուածատուր Միրեթէնց (Զուղայի քաղանթար)
- (2) Պատիկաղա Շահիխանէնց
- (3) Աղափիրի Զախաթունէնց

մարդկանց խնդրագիրը» (տես՝ Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները Ժ. Դարում, էջ 83)։

23. Այս գրում է Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսի կոնդակի մէջ, որով խնդրում է Ալեքսէյ Միխայլովիչ ցարին բարեյայտող ընթացք տալ Գրիգոր Լուսինովի բանակցութիւններին (տես՝ Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները Ժ. Դարում, էջ 92)։

24. Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները Ժ. Դարում, էջ 72։ Մէջբերումը կատարում ենք ըստ լուսանկարի եւ ոչ՝ տպագրութեան, որի մէջ կան բերութիւններ։

25. Յովհաննէսի փոխարէն, օրինակ, ռուսերէնում գրուած է Գոսմէս, Գրիգորի փոխարէն՝ Գրիգորէյ, Ղուկասի փոխարէն՝ Գուկաս, Զախաթունէնցը՝ Շախաթունէնց, Քառասնակացը՝ կարաս Մանկաու, Փանոսէնցը՝ Պոնոսէնց եւ այլն։ Ճշգրտումը կատարելիս օգտագործել ենք նաեւ այլ աղբիւրներ, որտեղ յիշատակուած են նոյն անձինք կամ նոյն գերդաստանի այլ անդամներ։

- (4) Մարդար Շահրիմանէնց
- (5) Սաֆար Թովիչէնց
- (6) Ջաքար Գերաքէնց
- (7) Մարտիրոս Աղէնց
- (8) Աւետիք Գերաքէնց
- (9) Վախագում Ջուաիրի
- (10) Գրիգոր Գիւղէնց
- (11) Յովհաննէս Ջեարկալանէնց
- (12) Աղաղար Քամալէնց²⁶
- (13) Ղուկաս Ջամալէնց
- (14) Գրիգոր Ամիրասթէնց
- (15) Աղափիրի Միրզաբէգէնց
- (16) Ոսկան Ջահիրունց
- (17) Մինաս Փանոսէնց
- (18) Վալեանդիս Թաղարինց
- (19) Յակոբջան Ուստաբաշի
- (20) Ապով Լուսիկէնց
- (21) Յովսէփ Սանէնց
- (22) Կարապետ Քառասմանկանց
- (23) Յովհաննէս Ասկանդարով²⁷:

Ջուղաճայերի անունից այս լիազօրագիրը ստորագրող անձինք, առաջին հերթին ժ. զարի 70-ական թուականներին հայկական այդ բնակավայրի տնտեսական կեանքում ամենից աւելի գործօն դեր կատարող առեւտրական դերդաստանների ղեկավարներն են՝ խոջայական դասի ընտրանին: Քալանթարից յետոյ լիազօրագիրն ստորագրողներից ցանկը գլխավորում է Պատիկաղա Շահիխասենցը: Շահիխասենց կամ Սաֆրաղեան կոչուող դերդաստանը գեոեւս Հին Ջուղայում ամենաբարձր դիրքն էր զբաղեւ զիւղաքաղաքի կեանքում: Այս դերդաստանի աւագ՝ Խոջա Խաչիկը, Հին Ջուղայի քալանթարն էր, որը Շահ-Աբբասից ստացել էր յատուկ հրովարտակ՝ ազատ առեւտուր անելու իրաւունքով, կառուցել էր երկու մեծ կարավանատուն եւ այլն²⁸: Բռնագաղթից յետոյ նորաչէն Ջուղա հայաքաղաքի քալան-

26. Ռուսերէն գրուած է Կամալիեց:

27. Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները ժ. Դարում, էջ 90-91:

Այստեղ է հետագայ ցանկերում բուարկուած անձանց հերթական համարաւնիշները դրուած են մեր կողմից:

28. Ս. Վ. Տէր-Աւետիսեան, Ջուղա Քաղաքը, Թիֆլիս, 1937. էջ 32-37 (ռուսերէն):

Թարներ են դառնում սրա որդիները, նախ՝ Խոջա Սարֆրազը (մահ. 1618 թ.), որին ժամանակակիցները նոյնիսկ «Հայոց Թագաւորի» տեղ էին ընդունում²⁹, ապա նրա նշանաւոր եղբայր Խոջա Նազարը (մահ. 1636 թ.): Պատիկաղա Շահխաթանյը Սարֆրազի նշանաւոր թոռներից է՝ Մելիքաղայի որդի Սաչիկը, որը ժամանակակիցներին կողմից ճանաչուած է աւելի իր Պատիկաղա մականունով³⁰:

Լիազօրազրի երրորդ ստորազրոյը Աղափրի Զախաթունենցն է: Այս զերդաստանը եւս 1660-ական թուականներին եղել է Զուղայի ամենահարուստ ու նշանաւոր խոջայական զերդաստաններից: Սակայն նրանց մասին ուրիշ տուեալներ առայժմ յայտնի չեն:

Ստորազրութիւններից չորրորդը՝ Մարգար Շահխաթանենցին է: Շահխաթանենցները Զուղայի կաթողիկէ հայերի պարագլուխն էին եւ հսկայական դեր էին կատարում Իրանի արտաքին առեւտրի բնագաւառում: Մարգար Շահխաթանենցի եղբայր Զաքարն էր, որ հայ-ռուսական պայմանադիրը կնքելուց մի քանի տարի առաջ Ռուսաստան էր տարել նշանաւոր ազամանդեայ գահը եւ այլ թանկարժէք արեւելեան ապրանքներ: 1660 թ. մի փաստաթղթի մէջ ասուած է, որ Շահխաթանենցների բազմաթիւ գործակատարները «առեւտրական գործերով եւ ամէն տեսակէ թանկարժէք գործուածքներ ձեռք բերելու նպատակով մեկնում են բոլոր երկրները»³¹: Շահխաթանենցները Սպահանում ունէին յիսուն ծառայ եւ իրենց առեւտրական գործունէութիւնը

29. Նրա տապանաքարի վրայ գրուած է.

«Ա՛, իմ անմահն Խոջայ, որ էիր Հայոց Թագաւոր,

Անուտ Սարֆրազ կոչի՝ սրբեքաց գօրեղ դատաւոր...»

(տես՝ Հ. Տէր-Յովհաննէսեան, Պատմութիւն Նոր Զուղայու Որ յԱսպահան, Ա. հտր., Նոր Զուղա, 1880, էջ 91):

30. Հ. Տէր-Յովհաննէսեանը ձեռքի տակ վստահելի նիւթեր չունենալով, չի կարողացել վերականգնել Սարֆրազեան կամ Շահխաթանենց նշանաւոր գերդաստանի տոհմագրութիւնը: Այս բերին յաջողութեամբ լրացրել է Յ. Քիւրտեանը՝ *Զուղայեցի Խոջա Նազար եւ իր Ընտանիքը* (Պոսքըն, 1943), յօդուածով, որի մէջ օգտագործուած են տարբեր վայրերում պահուող հայերէն բազմաթիւ ձեռագրերի արժէքաւոր յիշատակարաններ: Յստի, նրան անձամբ եմ եղել Մաշտոցի անուան Մատենադարանի քիւ 201 ձեռագրի յիշատակարանները, որոնցից մէկում (գրուած 1660 թ.) կան ստոյգ տուեալներ այս գերդաստանի մասին: Պարզուով է, որ Խոջա Սարֆրազն ունեցել է վաքան, Մելիքաղա, Ֆռանկիգուլ, Սուլթանում եւ Զալալ անունով որդիներ, իսկ Խոջա Նազարի որդիների անուններն են՝ Սարֆրազ, Էլիազ եւ Հայկազ (Մատենադարան, ձեռ. քիւ 201, էջ 612թ):

31. Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները Ժէ. Դարում, էջ 25:

ծառաւորմ էին, օգտադործելով հարիւր դործակատարներ³² :

Յանկի բոլոր քսաներեք ստորադրողների ու Նոր Զուղայի տըն-տեսական կեանքում նրանց կատարած դերի բացայայտումը մեծ դժուարութիւնների հետ է կապուած : Տուեալ յօդուածով մեր նպատակից դուրս համարելով այդ դժուարին խնդիրը, կանգ կ'առնենք միայն մի քանիսի վրայ եւս :

Ստորադրողներից Ե-րդը եւ Տ-րդը հանդիսանում են Գերաքենց դերդաստանի երկու տարբեր ճիւղերի ներկայացուցիչները, որոնք հանդէս են եկել նաեւ Մ'րման-Գերաք աղբաւանդով եւ մեծ դեր են կատարել Վենետիկում, Լիւվոնոյում եւ այլ վայրերում : Հ. Տէր-Յովհաննանցը, անդրադառնալով դրանցից մէկի դործունէութեանը, ասում է, որ նրա «տուրեւառութեան բազուկ ձգեալ կայր յեւրոպայ եւ ի կողմն Ասորսխանայ եւ Գիլանայ» : Այստեղ ստորադրողներից Խոջա Ջաքարը եւ նրա Ըմարումաղա եղբայրը, նոյնպէս բազմաթիւ դործակատարներ ունէին : 1682 թ.ին նրանք վարկաւորեցին Յովհաննէս Տէր-Դաւթեան վաճառականին, որն իր աղաների ուրիշ դործակատարների հետ միասին, առեւտուր էր անում Հնդկաստանում, Նե-րալում եւ Թիպեթում³³ :

Ամիրասաթենց Գրիգորի հայ կաթողիկէ դերդաստանը սերտօ-րէն շաղկապուած էր Շահրիմանեանների հետ : Սրա թոռներից մէկը, որ կրում էր սլապի անունը, ԺԼ. դարի 40-ական թուականներին հաստատուել էր Մոսկուայում եւ զբաղուած էր թանկագին քարերի առեւտրով³⁴ :

Ղուկաս Ջամալենցի մերձաւոր աղբաւանները ԺԵ. դարի վեր-ջին հսկայական հարստութեան տէր էին դարձել : Նշանաւոր էր յատ-կապէս Յովհաննէս Ջամալենցի որդի Յովհաննանը, որի միջոցներով 1701 թ.ին կառուցուեց Ամենափրկիչ վանքի զանգակատունը : Այդ մասին փորագրուած արձանագրութեան մէջ այդ խոջան մեծարուած է. «դոյլւք եւ ընչիւք իշխանաշուք, աղնուատոհմ եւ պերճապատիւ պարոնաց պարոն» տիտղոսով³⁵ :

Կարապետ Բառասմանկանցի դերդաստանը, նոյնպէս, յայտնի է եղել իր ճոխութեամբ ու հարստութեամբ : Ըստ աւանդութեան, այդ

32. R. Gulbenkian, *Նշ. աշխ.*, էջ 366, վկայակոչում է **A Chronicle of the Carmelites in Persia**, London, 1939, vol. II, p. 451.

33. Լ. Խաչիկեան, *Յովհաննէս Զուղայեցու Հաշուետւոմարը*, «**Armenia. ca**», **Mélanges d'Etudes Arméniennes**, Վենետիկ, 1969, էջ 244-252:

34. Մատեմադարան, 4եռ. քիւ 6240, էջ 39ա:

35. Հ. Տէր-Յովհաննանց, *Նշ. աշխ.*, Բ. հտր., էջ 5:

ազդանունը ծաղեկ է նրանց յարկի տակ միաժամանակ քառասուն մանկանց առկայութեամբ³⁶ :

Նշանաւոր են եղել նաեւ Լուսիկենց տան անդամները : Գրիգոր Լուսիկենցը հայ-ռուսական պայմանադիրը ջուղայեցիների յանձնարարութեամբ ստորագրողներից մէկն էր եւ լանակցութիւնների երկրորդ փուլի միակ վարողը : 1692 թ.-ին, նոյն դերդաստանի երկու անդամներին՝ Մարութին եւ Նսայուն, հանդիպում ենք Կալկաթայում³⁷, իսկ ԺԼ. դարի 40-ական թուականներին Ամսդերտամում է գտնուում մին Գրիգոր որդի Յովհաննիսի, որի ազդանունն է Աստվինց : Մեծ հաւանականութեամբ, սա Աստվ Լուսիկենցի թոռներից է, ուստի այդ դերդաստանը եւս ճիշդագործներ է տուել ու տարածուել՝ Եւրոպայի ու Ասիայի առեւտրական կեդրոններում³⁸ :

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Ռուսաստան (նաեւ այլ երկրներ) ջուղահայերի կողմից առաքուող բանադնացիների թիվունքում կանգնած էին այդ հայաքաղաքի խոշորագոյն առեւտրական գերդաստանների, այլ խօսքով՝ առեւտրական կոմպանիաների ղեկավար ղէմքերը, խոջայական կապիտալի աւագ ներկայացուցիչները : Եւ չկայ թէկուզ մի ակնարկ այն մասին, որ նրանք միաւորուած են եղել մի հսկայ առեւտրական կադմակերպութեան մէջ ու հանդէս եկել որպէս եւրոպական տիպի, բաժնետիրական սկզբունքներով կեանքի կոչուած առեւտրական ընկերութեան ներկայացուցիչներ :

Անդրադառնալով միջնադարեան Եւրոպայի առեւտրական ընկերութիւնների կառուցուածքի հարցերին, Ֆ. Էնդելսը յանդէս է այն եզրակացութեան, որ նրանք կեանքի են կոչուել համայնքի (մարկայի) ազդեցութեամբ, ժառանգելով նրա աւանդական ձեւերը³⁹ : Այս եզրակացութիւնը շատ խոստումնալից է նաեւ արեւելեան երկրների առեւտրական ընկալալայրերի՝ քաղաքների եւ դիւղաքաղաքների, վարչական մարմինների ու տնտեսական կեանքի ղեկավարման օղակների ուսումնասիրութեան համար : Անդրադառնալով հայկական միջավայրին կարելի է եզրակացնել, որ միջազգային ապրանքափոխանակութեան հետ առնչուած բոլոր հայկական քաղաք-դիւղա-

36. Հ. Տէր-Յովհաննանց, *նշ. աշխ.*, Ա. հտր., էջ 149 :

37. Յովհաննէս Տէր Դաքեանի հաշուեմատեան (ձեռագիրը պահպանում է Լիզպոնի ազգային գրադարանում 7970 համարի տակ : Մատենադարանում կայ այդ հաշուեմատեանի լուսանկար պատճենը) :

38. Մատենադարան, *Վեռ. քիւ* 6240 :

39. Ն. Պ. Սոկոլով, *Ջինոյ Սացատոյ. Վենետիկի Տնտեսական Պատմութեան Ուրուագծեր*, Պադուա, 1954, «Սրեդնիէ վեկա» ժ., 1957, էջ 263 (նուսբերէն) :

քաղաքների նմանութեամբ, Նոր Զուղան եւս իր ներքին զործերում ինքնավար էր, եւ նոյնիսկ այնքան, որ որոշ եւրոպացիներ այն համարում էին «փոքրիկ հանրապետութիւն»⁴⁰:

Այդպէս էր Զուղան նաեւ մեծ բռնադատութիւն առաջ, Արաքսի ափին՝ իր հին բնօրրանում: 1595 թ.ին Հին Զուղայում ընդօրինակուած մի ճառընտիրի յիշատակարանի մէջ գրուած է. «Նւ արդ, եղեւ լրումն եւ աւարտ կատարման այսմ աստուածախօս տառիս ի մայրաքաղաքն Զուղայ, որ է հանդիստ եւ պարծանք Հայկազեան տոհմիս»: Աղաչելով արարչից շէն պահել իրենց այդ «մայրաքաղաքը» զրիչը յայտնում է, որ ձեռագրի ընդօրինակման աշխատանքները կատարել է «ի մելիբութեան Զուղայու պարոն Սուլթանալուն»⁴¹:

Բազմաթիւ փաստեր կան այն մասին, որ մելիբութեան պաշտօնը ընտրովի է եղել: Զաքարիա Աղուլեցին, օրինակ, իր օրագրութեան շարադրանքի ընթացքում միշտ էլ նշումներ է արել այն մասին, թէ տուեալ նիւթը գրանցելիս ով է եղել իր հայրենի գիւղաքաղաք Աղուլիսի մելիբը⁴²: Այդ պաշտօնի ընտրովի լինելը պարզում է բազմաթիւ սկզբնաղբիւրների վկայութեամբ: Նոյն Զաքարիան 1673 թ. մի գրանցման մէջ յայտնում է, որ այդ տարի Աղուլիսն ունեցել է երկու մելիբ, որովհետեւ յէճ է առաջացել գիւղաքաղաքի երկու թաղերի միջեւ: Ներքին թաղեցիները առաջադրել են Քուրդոնց Ալեքսանի, իսկ վերին թաղեցիները՝ Օվիի Թեկնածութիւնը. «Այսպէս Բ բաժանեցան, զրում է Զաքարիան, չատ աղմուկ լինէր մէջն»⁴³: Գիւղական տանուտէր-մելիքներն էլ էին ընտրովի: Տեղեկութիւն ունենք այն մասին, թէ ինչպէս քանաքեռցիները միարանութեամբ տանու-

40. Դէ-Շինոն, որ Նոր Զուղայում եղել է ժէ. դարի կեսերին, գրել է, օրինակ, այսպիսի տողեր. «Թագաւորը այդ փոքրիկ հանրապետութեան կառավարութիւնը տուել էր հայ հոջա Սաֆարին, իսկ յետոյ էլ նրա եղբորը, նրանց այժմեան կառավարչի իօրը՝ հոջա Նազարին» (տես՝ John Garswell, **New Julfa, Armenian Churches and Other Buildings**, Oxford, 1968, p. 78).

41. Ս. Տէր-Աւետիսեան, *Յուզակ Հայերէն Զեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենավերջ Վանքի*, Վիեննա, 1970, էջ 271:

42. *Զաքարիա Աղուլեցու Օրագրութիւնը*, Երեւան, 1938: Բերեմք մի քանի գրանցում. «Յամի ՌձժԳ (1664 թ.) ... Ագուլաց մէլիքն՝ Բաղալիք Շահնազարն էր» (էջ 70), «Քուլիս ՌձժԷ (1668 թ.) Ագուլաց մէլիքն էր մելիք-Մանուէլն» (էջ 78), «Քուլիս ՌձժԸ (1669 թ.) ... այս տարուս Ագուլիս մէլիք չունէր...» (էջ 80), «Քուլիս ՌձԻ (1671 թ.) ... այս ամի Ագուլաց մէլիքն էր Բուրդանց Սարգաւաքի որդի Ալեքսանն» (էջ 112) եւ այլն:

43. Նոյնը, էջ 119:

տէր են ընտրել իրենց համալիւղացի ոմն Ամիրջանի. «Միաբանեցան ամենայն դեղականքն եւ ասեն, եկայք զիցուք դստ տանուտէր, թերեւս սանձեցուք զհպարտութիւն դորա: Եւ արարին այնպէս եւ եղին զնա տանուտէր Քանաքեռոյ», — գրել է լաւատեղեակ պատմիչը⁴⁴: Ըստ որոշ տուեալների՝ քաղաքատիպ վայրերում, համայնքի կողմից ընտրուած մեկիքից բացի, շահի կողմից ուղարկուած էր յատուկ պետական պաշտօնեայ՝ քալանթար, որ պետութեան ներկայացուցիչն էր այդ վայրում եւ պէտք է ապահովեր պետական հարկերի գանձումը եւ այլն: Սակայն, մեծ մասամբ, հայկական առեւտրական կեդրոններում քալանթարի պաշտօնը շահական յատուկ հրովարտակով յանձնուած էր համայնքի կողմից ընտրուած մեկիքին: Ադուլիսում մեկիք, միաժամանակ եւ քալանթար էր ընտրուած Մեկիք Շահնազարը: 1678 թ.ին Ադուլիսի ու Դաշտի բնակիչները յատուկ համախօսականով Սպահան ուղարկեցին իրենց նորընտիր մեկիք Օվուն, որպէսզի նրան եւս տրուի քալանթարութեան պաշտօնը⁴⁵: Մեկիքի ու քալանթարի պաշտօնը միաւորուած էր նաեւ Զուղայում: Բռնադատից առաջ այնտեղ քալանթարի պաշտօնը վրաւում էր Շահխասենց դերդաստանից՝ վերոյիշեալ խոջա խաչիկը, որը Շահ-Աբրահայից 1580 թ.ին ստացել էր յատուկ հրովարտակ՝ ազատ առեւտուր անելու իրաւունքով: Պահպանուել է նրա խաչքար-մահարձանը, որի վրայ փորագրուած է. «Սուրբ խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս մեծ եւ անուանի քաղաքապետ խաւսա խաչիկին»⁴⁶: Նոր Զուղայի հիմնադրումից յետոյ, հերթականութեամբ, նորաչէն այդ հայաքաղաքի քալանթարներ են դառնում նրա որդիները՝ նախ խոջա Սաֆրաղը, ապա նրա նշանաւոր եղբայրը՝ Նաղարը: Սաֆրաղեան այդ հզօր խոջաներից յետոյ, որոնք մեծ կշիռ ունէին Իրանի արքունիքում, եւ երեք-չորս սերունդ շարունակ ժառանգական սեփականութիւն էին դարձրել քաղաքի ղեկավար պաշտօնը, համայնքի կեանքում մեծ կշիռ ունեցող խոջաների կամքով եւ ընտրութեամբ քալանթար են դառնում ուրիշ դերդաստանների ներկայացուցիչներ, ունենալով հաւանաբար նաեւ անձնական բարեմասնութիւններ եւ կազմակերպչական ընդունակութիւններ:

Գրիգոր Լուսիկովին տրուած վերոյիշեալ լիազօրադիրի ստո-

44. Զաքարիա Սարկաւազի Պատմագրութիւն, Բ. հտր., Վաղարշապատ, 1870, էջ 1-2:

45. Զաքարիա Ագուլեցի յայտնում է, որ 1678 թ.ին «Քանգի առաջմէ ուրիշ փալանթար Աֆուլաց ու Դաշտին դախլ չէն անիլ, ով որ Աֆուլաց ու Դաշտին մէլիք լինի, որ փալանթար էլ նայ լինի» (տես՝ Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւնը, էջ 139):

46. Ս. Վ. Տէր-Աւետիսեան, Զուղա քաղաքը, էջ 32, 37 (ռուսերէն):

րադրուած խոջաների ցանկը, ինչպէս արդէն նշել ենք, իր անուն—ազգանունով բացել է 1671 թ.-ի քալանթարը՝ «ընտրովի անձ» («վիրտոնայ չելովիկ») Աստուածատուր Միլեթենցը, ազգանունից դատելով՝ ոչ շատ անուանի ընտանիքի ներկայացուցիչ։ Քննարկուող ցանկի մէջ իր տեղն է զբաւել նաեւ քաղաքի արհեստաւորական դասի ներկայացուցիչը՝ ուստաբաշի Յակոբջանը։ Յայտնի է, որ Մերձաւոր ու Միջին Արեւելքի միջնադարեան քաղաքների սոցիալ—տնտեսական կեանքում զբաղի դեր էին կատարում ուստաբաշու ընտրովի պաշտօնը զբաւող անձինք, որոնք պետական մարմինների առջեւ հանդէս էին դալիս, որպէս տուեալ քաղաքի արհեստաւորական համաքառութիւնների ղեկավարներ։ Կար նաեւ զլխաւոր ուստաբաշու պաշտօն։ Այդպէս էր կոչուում բոլոր համաքառութիւնների կողմից ընտրուած ղեկավար պաշտօնեան, որի զլխաւորութեամբ ի մի էին դալիս տարբեր մասնադիտութեան արհեստաւորական համաքառութիւնների ղեկավարները։ Նրանք քննարկում էին ընդհանուր հետաքրքրութիւն ներկայացնող հարցեր, հարթում միմեանց միջեւ ծագած վէճերն ու անհամաձայնութիւնները, հաւանաբար մասնակցելով նաեւ հարկերի ու տուրքերի մասնատրման եւ զանձման աշխատանքներին⁴⁷։

Այսպիսով, շատ որոշակի են Նոր Զուղայի համայնքի ղեկավար քսաներեք անձերից երկուսի՝ քալանթարի եւ ուստաբաշու պաշտօնական հանգամանքները։ Սոցիալական իրենց դիրքով մեղ համար արդէն պարզ է, որ միւս քսանմէկ ստորադրողները, բոլորն էլ, Նոր Զուղայի մեծահարուստ խոջայական դերդաստանների ներկայացուցիչներ էին, իսկ թէ հայաքաղաքի ինքնավարութեան օղակներում գրաւած իրենց պաշտօնով ուղքեր էին նրանք, կարելի է պարզել ուսումնասիրելով Նոր Զուղայի ստեղծման պատմութիւնն ու թաղային համակարգը։

Արեւելեան Հայաստանի չէն նահանգներն անապատ դարձնելու իր ծրագիրն իրագործելիս, Իրանի դաժան տիրակալ Շահ—Աբբասը յատուկ պայմաններ էր ստեղծել ջուղայեցի եւ, ընդհանրապէս, քաղաքաբնակ հայերի համար։ Նրանց փոխադրելով իր նոր մայրաքաղաքը՝ Սպահան, յատուկ հողամաս էր յատկացրել հին ջուղայեցիներին, որոնք այնտեղ կառուցեցին իրենց նոր զւղաքաղաքը, պահ—

47. Ս. Ա. Եղիազարով, Ուսումնասիրութիւններ Անդրկովկասում Գոյութիւն Ունեցող Հաստատութիւնների Պատմութեան, մասն Բ., Քաղաքային Համաքառութիւններ, Կազան, 1891, էջ 267—328 (ռուսերէն)։

սղանելով բնօրրանի անունը՝ Զուղա: Ժէ. դ. 50-ական թուականներին այդ հայաբազմաբն ընդարձակուեց կից կառուցուած նոր թաղամասերով, որտեղ բնակութիւն հաստատեցին նախապէս Սպահանի արուարձաններում տեղաւորուած երեւանցիները, դաշտեցիները, դասիկեցիները, թաւրիզեցիները եւ ուրիշներ: Սրանք, սակայն, վարչական առումով չձուլուեցին Զուղայի հետ, չենթարկուեցին Նոր Զուղայի ինքնավար մարմիններին, այլ երկար տասնամեակներ դուրստեւեցին որպէս ինքնուրոյն համայնքներ⁴⁸: Իսկ Նոր Զուղան կառուցուեց որոշակի մի նախադժով՝ զլխաւոր պողոտայով ու նրան հատող փողոց-թաղամասերով: Գլխաւոր այդ պողոտան, որն ուղղա-գիծ ձգուած էր արեւելքից արեւմուտք (ունէր 3276 քայլ երկարութիւն, 16 քայլ լայնութիւն), քաղաքի նշանաւոր քայանթար խոջա Նաղարի անունով կոչուել է Նաղարի խիւփան: Այս պողոտայի վրայ էին դրնում բազմաթիւ վաճառատներն ու արհեստանոցներ⁴⁹: Պողոտան բաժանուած էր երկու հատուածի, որի արեւմտեան կողմում՝ կոչուած Սափրազեանց դուռ, բնակութիւն էին հաստատել հայ առաքելական եկեղեցու դաւանանք ունեցող (լուսաւորչական) հայերը, իսկ արեւելեան կողմը՝ Շահրիմանեանց դուռ կոչուող, դարձել էր հոռիմէդաւան (կաթողիկէ) հայերի քաղաքամաս: Զանդարուդ դէտից դէպի հարաւ ձգուած են եղել տասը ուղղադիւղ ու լայնարձակ փողոցներ, որոնք հատուելով Նաղարի խիւփանի հետ, բաժանուել են քսան ինքնուրոյն հատուածների (տասական հատուածներ՝ աջ ու ձախ մա-

48. Այս առումով հետաքրքրական է 1702 թ. մի ձեռագրի յիշատակարանը. «Աւարտեցաւ սուրբ գիրքս, որ կոչի Ագաթանգեղոս, — գրուած է այնտեղ, — ի ֆաղաքն Շօշ, որ է Ըսպահան, ի գիւղն Նոր Երեւան, ի դուռն սուրբ Ամենափրկչին, ձեռամբ փծուն եւ ախմար գրչիս՝ Խաչատուր իրիցի» (տես՝ Օ. Եգանեան, *Ցուցակ Զեռագրաց Նիւ-Եորքարնակ Յ. Հաղարեանի*, ձեռ. քիւ 60, անտիպ):

Սկզբնաղբիրներում յաճախ հանդիպում ենք ջուղայեցի տարբեր անձնաւորութիւնների, որոնք կոչուում են երեւանցի (օրինակ՝ Ոսկան Երեւանցի), դաշտեցի (օրինակ՝ Ստեփանոս Դաշտեցի) եւ այլն, որոնք սակայն ոչ բուն երեւանցի են եւ ոչ էլ դաշտեցի (Ազուլիսի երկու քաղերից մէկն է), այլ Նոր Զուղայի անբնակաւորուած էամանուն բնակավայրերի ծնունդ:

49. Զուղահայ աշուղ Բաղեր Օղլին այսպիսի տողեր ունի Նաղարի խիւփանի մասին.

Խաստ (ուղղագիծ) այ խէրէվան (պողոտան),

Դուբանն փափիզ (մաքուր) այ բազարն Զուղու,

Դուբանն փափիզ այ, մարդիկ սափաթով (բարեշնորհութեամբ),

Աղինին նստոտած ոսկէ սահաթով:

(տես՝ Հ. Տէր-Յովհաննեանց, *Նշ. աշխ.*, Ա. հտր., էջ 172):

սերում)։ Այդ փողոցները իւրաքանչիւրը, որն ունեցել է իր մուտք-դարբասը, դիտուել է որպէս ինքնուրոյն մի թաղամաս, կոչուելով աւանաւոր բնակիչները մէկի անունով՝ այս կամ այն անձի «տասնակ»։ Հայկական միջնադարեան դիւղական համայնքը ժառանգուած ու դարաւոր աւանդոյթ ունեցող տասնակային այս համակարգը, ըստ Նոր Զուղայի հետ առնչուող փաստերի, ընկած է եղել նաեւ հայկական քաղաքների կազմակերպչական կառուցուածքի հիմքում։ Գիւղական տասնակների դիւաւոր խնդիրն է եղել համայնապատկան հողի ու ջրի տնօրինումը, ինչպէս նաեւ պետական հարկերի ու տուրքերի բաշխումը տասնակի մէջ ընդգրկուած ընտանիքների վրայ եւ այլն։

«Տասնակաւադները» (ստորեւ կը տեսնենք, որ Նոր Զուղայի փաստաթղթերում այդպէս են անուանուած տասնակների ղեկավարները) իրենց մշտական տեղն են ունեցել համայնքի ղեկավարութեան մէջ, տանուտէրից (գեղջւաւորից) յետոյ եղել են ամենահեղինակաւոր եւ վարչական իրաւունքներով օժտուած անձինք⁵⁰։ Թաղապետ-տասնակաւադի պաշտօնը եւս ընտրովի է եղել։ Այն միշտ էլ զբաւել են տուեալ թաղի մեծահարուստ զերդաստանների ներկայացուցիչները, համապատասխան օժանդակութիւն ստանալով համայնքի բոլոր դործերը տնօրինող աշխարհիկ ու հոգեւոր վերնախաւի կողմից։ Այս մասին դրել է Զաքարիա Աղուլեցին, «տասնակաւադ» եղրի փոխառէն վործածելով դրան համարժէք «տանուտէր», ինչպէս եւ թուրքերէն «աղսախկալ» եղրերը։ Նա յայտնում է, որ երկար տարիներ Աղուլիսի Դաշտ թաղամասի տանուտէր կամ աղսախկալ է եղել մեծատուն մի անձնաւորութիւն՝ մղղսի Մելքումը, թո՛մա Առաքեալի վանքի վանահօր կուսակիցն ու թեկնածուն։ Դաշտեցիները, հակառակ վանահօր ցանկութեան, այդ պաշտօնից զրկել են Մելքումին, նրա փոխառէն տանուտէր ընտրելով ու՛մ Տէր Մարգարի որդի Ագարի։ Այս կապակցութեամբ հակառակ կողմերի միջեւ երկարատեւ պայքար է ծաւալուել⁵¹։

50. Ս. Ա. Եղիազարով, Ուսումնասիրութիւններ Անդրկովկասում Գոյութիւն Ունեցող Հիմնարկութիւնների Պատմութեան, մասն Ա., Գիւղական Համայնք, Կազան, 1889, էջ 110-120 (ռուսերէն)։ Լ. Ա. Խանյարեան, Նախառեֆորմեան Շըրջանի (ԺԹ. դ. 40-60-ական թթ.) Հայկական Գիւղի Բնութագրման Մասին «Խտարիչեակի» գապիսկի» քիւ 58, 1956, էջ 162 (ռուսերէն)։

51. Զաքարիա Աղուլեցու Օրագրութիւնը, էջ 77-78։ Համայնքի անդամների եւ ընտրովի ղեկավարների (միլիի եւ տանուտէր) միջեւ առաջացած տարաձայնութիւնների ու պայքարի, ինչպէս եւ նրանցից հաշիւ պահանջելու եւ, նոյնիսկ, գանգառուի միջոցառումները անելու եւ պատժելու իրաւունքի մասին կարեւոր տեղե-

Նոր Զուղայի «տասնակաւագ»-թաղապետերի մասին ակնարկութիւններ կան նաեւ եւրոպական աղբիւրներում: Նրանցից մէկում, օրինակ, դրուած է որ «նրանք (իմա՝ նոր-ջուղայեցիները) ունեն իրենց քաղանթարը կամ քաղաքապետը եւ իրենց քեաղխուղաները կամ թաղապետերը, որոնք իրաւունք ունեն դատելու բոլոր հասարակ վէճերը: Աւելի կարեւոր հարցերը ենթակայ են թաղաւորի կամ պետական խորհրդի իրաւասութեան, իսկ որոշումներն ի կատար են ածուծ քաղաքապետի կամ թաղապետերի կողմից»⁵²:

Համադրելով մեզ հասած գրաւոր ու աղբադրական տուեալները, կարող ենք ստուերապէս թաղապետերի գործունէութեան հիմնական բնադաւանները: Նրանք առաջին հերթին, հայաքաղաքի ինքնապարտութեան ղեկավար մարմնի մնայուն անդամներն են եղել եւ, բնականաբար, մասնակցել են բոլոր այն ժողովներին, որոնցում քննարկուել են քաղաքի ներքին կեանքին վերաբերող կարեւոր հարցերը: Թաղի բնակիչների միջեւ առաջացած վէճերն ու անհամաձայնութիւնները հարթուել են, առաջին հերթին, «տասնակաւագներ» որոշումներով⁵³: Նրանց գլխաւոր պարտականութիւններից մէկն էլ պետական հարկերի, ինչպէս եւ տարբեր աւիթներով տէրերի կողմից բռնադանձուող արտակարգ տուրքերի թաղին բաժին ընկած պահանջարկի բաշխումն է եղել թաղի բնակիչ գերդաստանների վրայ՝ ըստ նրանց նիւթական հնարաւորութիւնների: Այդ նպատակով գումարում էին թաղային ժողովներ, որոնք յաճախ բռնուն վէճերի ու համարտութիւնների ասպարէզ էին դառնում: Մեծահարուստ եւ ազդեցիկ թաղականները ամէն ջանք գործադրում էին իրենց վրայ դրուած հարկը ղեղչելու համար⁵⁴: Այն մասին, որ հենց «տասնակաւագներն» էին հաւաքում ու քաղանթարի միջոցով պետական դանձատան մուծում հարկերը, պահպանուել են նաեւ մի քանի ստացադրեր, գրուած 1743-1745 թթ. տասնակներից մէկի (չի նշուած որ տասնակի) աւագ՝ ոմն Յովհաննէսի կողմից: Այդ վաւերագրերով նա հաւաստում

կուրիւններ կան Զաքարիա սարկաւագի եւ Զաքարիա Ագուլեցու վերոյիշեալ գրուածքների մէջ (տես՝ Զաքարիա Սարկաւագի Պատմագրութիւն, Բ. հտր., էջ 2: Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւն, էջ 153):

52. Cornelis de Bruyn, **Travels into Moscovy, Persia and Part of the East Indies**, London, 1937, p. 225 (սեւ՝ John Garswell, նշ. աշխ., էջ 78):

53. Այս մասին բացի Cornelis de Bruyn-ի վերը վկայախոյնած տուեալից, ուշադրութեան արժանի նիւթեր կան նաեւ հետեւեալ աշխատութեան մէջ. Պօղոս Պետրոսեան, Նոր Զուղայի Նախկին Բնակիչների Կեանքը, Նոր Զուղայ 1974:

54. Նոյնը, էջ 17-19:

է, որ քաղաքապետ Նազարի զերգաստանից կամ նրա երեք որդիներից ոտացել է պահանջուող այս կամ այն հարկը՝ «մալը» եւ «մութմամիշը»⁵⁵ :

Գիշերները թաղերի («տասնակներ») դարբասները փակուում էին եւ թաղականներից, որոշակի հերթականութեամբ, զիշերային պահապանների խմբեր էին կազմուում, որոնց պարտականութիւնն էր մինչեւ լուսարաց շրջել թաղում եւ կանխել ամէն մի պատահար եւ դողութիւն, ենթարկուելով ղեկավար կարգուած անձի հրահանգներին : Պահակային այս ծառայութիւնը շատ աւելի կարեւոր էր դառնում, երբ Իրանի մայրաքաղաքը դառնում էր պատերազմական դէպքերի ասպարէզ⁵⁶ : Տասնակաւազկ պարտականութիւնների մէջ էր մըտնում նաեւ թաղի պաշտպանութեան հետ կապուած կազմակերպչական աշխատանքների հսկողութիւնը :

Նոր Զուլայի բոլոր թաղերն, անխտիր, իրենց ներսում ունէին լաւ մշակուած պարտէզներ, որի մասին տուեալներ կան սկզբնաղբիւրներում : Հասկանալի է, որ քաղաքի ինքնավար մարմինների կարեւոր պարտականութիւնների շարքում առաջնակարգ տեղ էին զբաւում նաեւ ջրամատակարարման գործի կազմակերպման եւ անխափան աշխատանքի ապահովման հետ առնչուող հոգսերը եւ այլն :

Նոր Զուլայի անտեսական կեանքի զարկերակը շաղկապուած էր արտաքին առեւտրի հետ : Նշանաւոր խոջայական զերգաստանները, իրենց մեծաքանակ դործակատարների հետ միասին, առեւտուր էին անում ասիական ու եւրոպական մայրաքաղաքների շատ երկրների հետ : Ուստի, նրանց համար ամենօրեայ մտահոգութեան առարկայ պէտք է լինէին Իրանի մայրաքաղաքից դէպի օտար երկրներ ձգուող ցամաքային ու ծովային ճանապարհների ապահովութեան

55. Պահպանուել են այդպիսի 5 ստացագրեր Բրիտանական Գրադարանի Lansdowne 1047 եւ 1048 համարների տակ պահուող փաստաթղթերի մէջ (Մասնագրապանու պահուում են դրանց լուսանկարները) : Մէջ ենք բերում դրանցից երկուսը. «Թիւն փոքր Աձձի (1744)–էն փալանքար Նազարէնց մութմամիշն Գ (քուման) Բի դիան, որ կէսն այ Ա (քուման) Զի դիան, խասով ինձ՝ տանայկավաֆ Յովհաննիսի» (Բրիտ. Գրադ. քիւ 1048, էջ 29) : «Թիւն փոքր Աձձ. (1745) փալանքար Նազարին երեք տղին սարշմարն մալն այ Թի դիան, խասով ինձ՝ տանուայկավաֆ Յովհաննիսի» (Բրիտ. Գրադ., քիւ 1048, էջ 30) :

56. «Մին հոբաժախ դօլվաքաւորի տունն մտին Զեզուիտի վանքին կուշուն՝ Լ (30) ձիւտը, Ժ–ի (10–20) հետեակ, քրով տուին, հոբաժախին փորն հղեցին, մալալ ապրանքն տարան... Զուղեցիք ամենայն գիշերն իրեանց տներն կու պահեն, քոն չեն լիներ, այսպէս իմանաս», — գրել է Եզիան իր նամակներից մէկում (տե՛ս՝ *Եզիա Կարնեցու Դիւանը*, Երեւան, 1968, էջ 30) :

հետ առընչուող բարդ հարցերը, օտար երկրներից Արեւելք ներթափանցող առեւտրական ընկերութիւնների նկատմամբ իրենց վերաբերմունքի ճշգրտումը եւ այլն: Այս կարգի հարցերը եւս, հաւանաբար, լուծւում էին քաղանթարի ղլխաւորութեամբ եւ տասնակաւաւորների մասնակցութեամբ պարբերաբար դումարուող ժողովներում:

Ժէ. դարի կէսերին Հայաստանում երկար տարիներ քարոզչական դործունէութիւն ծաւալած կաթողիկէ միսիոնար Փիրոմալլին իր դրութիւնների մէջ շեշտել է այն մեծ ազդեցութիւնը, որ ունեցել են ջուղայեցիները հայ եկեղեցու կեանքում եւ մշակութային դործունէութեան բնադաւաններում: Նրանք, ըստ Փիրոմալլիի, «ի վիճակի են ըստ իրենց ցանկութեան պաշտօնազրկել ունէ վարդապետի, եւ պիտոյոսի կամ, նոյնիսկ, կաթողիկոսի»⁵⁷: Եւ իրօք, պատմական աղբիւրներում բազմաթիւ փաստեր կան, որոնք հաստատում են այս տեղեկութիւնը: Առանց ասելու էլ հասկանալի է, որ ջուղահայ համայնքի ղեկավար մարմինների գիտութեամբ ու հրահանգներով էին լուծւում նաեւ հայ մշակոյթի ու եկեղեցու հետ առընչուող եւ համահայկական նշանակութիւն ունեցող շատ հարցեր:

Այսպիսով, Նոր Զուղայի տասնակաւաւորները, իւրաքանչիւրը հանդէս գալով իր տասնակի անունից միախմբւում էին քաղանթարի շուրջ՝ լուծելու համար քաղաքի առջեւ ծառացող բոլոր կարեւոր խնդիրները:

Ըստ Հ. Տէր-Յովհաննանցի ձեռքի տակ եղած շատ կարեւոր փաստաթղթերի, որոնք այսօր էլ պահւում են Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի դարաններում, Նոր Զուղան բաղկացած է եղել քսան տասնակիներից: Նրանք ունեցել են իրենց անունները, կապուած տասնակաւաւորների անուանց հետ, որոնք, սակայն, փոփոխուել են, երբ որեւէ տասնակի ղեկավարութիւնը այս կամ այն խոջայական գերդաստանի ներկայացուցիչից անցել է մէկ ուրիշի ձեռքը:

1735 թ.-ին Նոր Զուղայի ինքնավար մարմինները պահանջել են բոլոր տասնակիների բնակչութիւնից համապատասխան խոստումնաւոր ներկայացնել այն մասին, որ իրենք թոյլ չեն տալու իրենց թաղում օթեւանելու ուրիշ վայրերից ժամանող անձանց՝ վարդապետների, քահանաների, ասնաֆքարների, դուքանդարների եւ այլն: Մէջ բերելով տասնակիներից մէկի (թաղավայրից տասնակի) ներկայացրած խոստումնադրի բնագիրը եւ ուսումնասիրելով միւս տասնակիների նոյնատիպ խոստումնադրերը, Հ. Տէր-Յովհաննանցը կազմել է 1735 թ.-ի տասնակիների ցանկն ըստ այն անունների, որոնք դործածութեան

57. Կարապետ եպս Ամատունի, Ոսկան Վարդապետ Երեւանցի եւ իւր ժամանակը, Վեներտիկ, 1975, էջ 119:

մէջ են եղել այդ ժամանակ: Ստորեւ բերում ենք այդ ցանկը, իւրաքանչիւրի առջեւ դնելով հերթական համարանիշ.

(1) Դիւաքէնց, (2) Մեծ Խօջէնց, (3) Ֆիրմսէնց, (4) Դիւանէնց, (5) Բաղրամէնց, (6) Աւադէնց, (7) Միրմանէնց, (8) Ջէքէնց, (9) Իսրայէլէնց, (10) Ֆանոսէնց, (11) Թօփչէնց, (12) Ջախաթունէնց, (13) Ղօշղարէնց, (14) Թաշվալէնց, (15) Աղիջանէնց, (16) Տէր Անանէնց, (17) Մուշեղէնց, (18) Ղարաջանէնց, (19) Աւադ-Եղանէնց, (20) Դաւթէնց⁵⁸:

Բացի սրանից, նոյն աշխատութեան մէջ, հրատարակուած է նաեւ մէկ ուրիշ ցանկ, որով ամփոփուած են 1770-ական թուականներին Նոր Զուղայի առաջնորդ Մկրտիչ Կալիսիոպոսի անցկացրած մարդահամարի տուեալները: Այստեղ տրուած են Նոր Զուղայի արուարձանների եւ տասնակների անունները՝ կից թուանշաններով, որոնք ցոյց են տալիս, թէ տուեալ թաղում կամ տասնակում այդ ժամանակ բնակուելիս են եղել այսքան (ըստ բերուած թուանշանի) արական բնակիչ. «Թէ քահանայ եւ թէ աշխարհական», — ինչպէս դրուած է առաջին տողում⁵⁹:

(1) Երեւան (տասնակ)	—	199
(2) Գասին	—	6
(3) Թարվիդեցիք եւ Դաշտէ	—	136
(4) Թօփչէնց	—	5
(5) Մուշեղէնց	—	29
(6) Տէր Անանէնց	—	24
(7) Ջախաթունէնց	—	34
(8) Խօջայ Նաղարէնց	—	70
(9) Աւադ Դանէնց	—	59
(10) Աղիդջանէնց	—	49
(11) Իսրայէլէնց	—	73
(12) Միրմանէնց	—	45
(13) Դիւանէնց	—	28
(14) Դիւաքէնց	—	58
(15) Ջէքէնց	—	50
(16) Քօչերն եւ Դավոարաղ	—	75
(17) Բաբայ Փանոսէնց	—	44

58. Հ. Տէր-Յովհաննէսեան, *նշ. աշխ.*, Ա. հտր., էջ 40-42:

59. Պետք չէ անտեսել եւ այն հնարաւորութիւնը, որ այդ քուանշաններով ցոյց է տրուում ոչ թէ արական բնակչութեան, այլ տուեալ քաղում գոյութիւն ունեցող ընտանիքների կամ տների քանակը:

(18) Թագավալէնց	—	34
(19) Բաղրամէնց	—	65
(20) Ղարաղանէնց	—	103
(21) Նիրմսէնց	—	80
(22) Ղոչղարէնց	—	70
(23) Թօփէնց	—	46
(24) Ջարսուն	—	135:

Ընդամէնը 1517 տղամարդ կամ տանուտէր: Տասնակներ թիւը որոշելու համար այս ցանկից դուրս ենք հանելու 1, 2, 3 եւ 16 համարանիշերը, որոնք Նոր Զուղայի մէջ չէին մտնում, այլ ինչպէս նշուել է, առանձին բնակավայրեր էին համարուում՝ ունենալով զիւղական համայնքի իրենց վարչութիւնները: Յանկից հանելով այդ միաւորները, դարձեալ ստացուում է նոյն քսան թաղ-տասնակների թուարկումը: Տասնակների 20 անուններից 16-ը, 1735 թ.ի ցանկի հետ ձշղօրէն համընկնում են⁶⁰:

Այսպէս, նոյնական են առաջին եւ երկրորդ ցանկերի հետեւեալ համարանիշ միաւորները.

3-21: 4-13: 5-19: 6-9: 7-12: 8-15: 9-11: 10-17: 11-4 (կամ էլ 23): 12-7: 13-22: 14-18: 15-10: 16-6: 17-5 եւ 18-20:

Նոր Զուղայի թաղ-տասնակների քանակն որոշելուց եւ 1735 թ. եւ 1770-ական թթ. անունների հետ ծանօթանալուց յետոյ, կրկին անդրադառնալով 1671 թ.ի ռուսական իշխանութիւններին Նոր Զուղայի համայնքի մեծամեծերի կողմից ներկայացրած փաստաթղթի ստորագրութիւններին, դուրս չէ այլեւս յանդել այն եզրակացութեան, որ Նոր Զուղայի քաղանթարից եւ ուստարաչուց բացի այս փաստաթուղթն իրենց ստորագրութիւններով ու կնիքներով հաստատող անձինք հենց Նոր Զուղայի թաղապետերը կամ տասնակաւաներն են եղել:

1671 թ.ից մինչեւ 1735 թ. անցել էին վաթսուն չորս երկար ու ձիւղ տարիներ, որոնց ընթացքում շատ փոփոխութիւններ էին տեղի ունեցել Նոր Զուղայի տնտեսական կեանքում: Աֆղանների աւերիչ

60. 1735 թ.ի ցանկում մի շարք անուններ բերուած են «եանց» վարջաւորութեամբ, բոլորը դարձրել ենք միօրինակ՝ «էնց» Նոր Զուղայի բարբառին համապատասխան ու հարազատ (օրինակ, Միրամեհանց-Միրամեհնց): Զորս դէպքերում կան փոքր տարբերութիւններ, որոնք կարող են բացատրուել ինչպէս գրչագրական վրիպումով, այնպէս էլ տարիների ընթացքում կրած ձեւափոխութեամբ: Դրանք են Աւագեհանց-Աւագդանեհնց (6-9), Փանոսեհանց-Բարայ Գանոսեհնց, Աղիջանեհանց-Աղիզանեհնց, Ղարաջանեհանց-Ղարադանեհնց:

արչաւանքները եւ դաժան տիրապետութեան տարիներին, մեծահաս-
րուստ շատ բնատնիքներ էին լքել իրենց հայրենի քաղաքը եւ բնա-
կութիւն հաստատել Հնդկաստանի, Իրաքի, Ռուսաստանի եւ Եւրո-
սիայի նշանաւոր կեդրոններում: Դրանց մէջ մեծ հաւանականու-
թեամբ եղել են նաեւ տասնակաւազի պաշտօն զբաւած անձինք: Նա-
խորդների փոխարէն հրապարակ էին իջել, զիրք զբաւել ու միջոցներ
կուտակել ուրիշ զերդաստաններ, համապատասխանաբար իրենց
համար տեղ ապահովելով քաղաքի ինքնավարութեան մարմիննե-
րում: Ձնայած այս փոփոխութիւններին, 1671 եւ 1735 թթ. ցանկերի
համեմատութիւնը երեւան է բերում անունների որոշակի ընդհանրու-
թիւններ:

Այսպէս, 1671 թ.ի փաստաթուղթը ստորագրողներից երրորդը
Աղափիրի Զախաթունէնցն է եւ Նոր Զուղայի տասնակներից մէկը
Զախաթունէնց տասնակ է կոչուել նաեւ հետագայում՝ ԺԸ. դարի ըն-
թացքում, վկայակոչուած լինելով ե՛ւ վերոյիշեալ Ա. ցանկի (12-րդ
տող) ե՛ւ Բ. ցանկի (7-րդ տող) մէջ: Մարդար Շահրիմանէնցը ստո-
րագրողներից չորրորդն է: Այդ նշանաւոր զերդաստանի գլխաւոր ճիւ-
ղի ներկայացուցիչները ԺԸ. դարի 30-ական թթ. արդէն դառնում էին
Նոր Զուղայից դուրս, սակայն հայրենի քաղաքում բնակուած էին
նոյն զերդաստանի ճիւղերից մէկի անդամները՝ Բաղրամէնց ազգա-
նունով: Բաղրամէնց տասնակը յիշատակուած է Ա. (5-րդ տող) եւ Բ.
(19-րդ տող) ցանկերում: Փաստաթղթի ստորագրողներից մէկին՝
Սաֆար Թոփչենցի անունով է կոչուել նոյն տասնակը եւ հետագա-
յում: 1671 թ.ին տասնակաւազներ են եղել Գերաքենց զերդաստանից
սերուած երկու խոջաներ՝ Զաքարն ու Աւետիքը: Յայտնի է, որ այդ
զերդաստանի մի ճիւղը կոչուել է Միրմանեան: Միրմանէնց անունով
տասնակի հանդիպում ենք նաեւ ԺԸ. դարի վերոյիշեալ ցանկերում
(Ա-7 եւ Բ-12): Մինաս Փանոսէնցի կամ նրա հօր՝ Փանոսի, անունով
տասնակը, նոյնպէս, այդ անունով գոյատեւել է յաջորդ դարում
(Ա-10 եւ Բ-17): Այդտեղ, հաւանաբար, բնակուել են եւ տասնակա-
ւազի պաշտօն են զբաւել Սոջա Մինասի շառաւիղները, որոնց մի
ճիւղը հետագայում մեծ դեր է կատարել Նոր Զուղայում, ճանաչուած
լինելով Սոջա-Մինասէնց, նաեւ էմնիազէնց անուններով:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Նոր Զուղայի համայնքի ա-
նունից ռուսական պետական մարմինների հետ բանակցութիւններ
վարելու ուղարկուած Գրիգոր Լուսիկովի (Լուսիկենցի) լիազօրու-
թիւնները հաստատել են քալանթարի եւ ուստաբաշու հետ միասին ոչ
թէ ինչ-որ (գոյութիւն չունեցող) առեւտրական կոմպանիայի ղեկա-
վար անձինք կամ էլ մեծահարուստ վաճառականներ, այլ հայաքաղա-

քի 20 թաղամասերի կամ տասնակների այդ օրերի աւագները⁶¹ :

Յանգելով այս կարեւոր հետեւութեանը, անհրաժեշտ է մէկ տեղամ եւս շեշտել այն հանդամանքը, որ հայ-ոսուսական տնտեսական, հետադայում նաեւ մշակութային ու քաղաքական կապերի սերտացման համար մեծ նշանակութիւն ունեցող 1667 թ.ի պայմանագիրը եւ հետագայի բոլոր համաձայնագրերը (որոնցմով ճշգրտուեւմ էին այդ նշանատու փաստաթղթի տարրեր կէտերը) կեանքի էին կոչուեւմ Նոր Զուգայի հայկական համայնքի ինքնավար մարմինների ղեկավարներին՝ քալանթարի, ուստարաչու եւ տասնակաւագների նախաձեռնութեամբ: Եւ այս եղրակացութեամբ մերժուեւմ է Նոր Զուգայի հայկական առեւտրական ընկերութեան մասին շրջան առած եւ ճանաչուեւմ դատած այն տեսակէտը, որի համաձայն Ժէ. դարի 60-ական թուականներին Նոր Զուգայում զոյուեւմ է ունեցել եւրոպական երկրների արեւելա-հնդկական կոմպանիաների օրինակով ստեղծուած առեւտրական մի հզօր կազմակերպութիւն, որն իրաւունք է ունեցել իր անունից պայմանագրեր կնքելու տարրեր երկրների պետական մարմինների հետ եւ այլն: Նոր Զուգայի հայկական համայնքի ինքնավար մարմինների ղեկավարները՝ քալանթարը, ուստարաչին ու թաղապետներն էին, որ համայնքի անունից յարաբերութիւնների մէջ էին մտնուեւմ եւ իրանի պետական առաջնորդների, եւ այլ երկրների պետական մարմինների հետ, ստանձնուեւմ որոշ պարտաւորութիւններ, համաձայնութիւններ կայացնուեւմ, պայմանագրեր ստորագրուեւմ եւ այլն:

61. Ստորագրողները, սակայն, 20 անձինք չեն, այլ՝ 21: Այդ մէկի տարբերութիւնը, ըստ երեւոյթիմ, պէտք է բացատրել այն իրողութեամբ, որ բացի Նոր Զուգայի քաղամասերի աւագներից, փաստաթղթի տակ իր ստորագրութիւնն է դրել նաեւ Նոր Զուգայիմ կից կառուցուած հայաքնակ արուարձաններից մէկի, ամենայն հաւանականութեամբ, ամենախոշոր արուարձանի՝ Նոր Երեւանի, տաճարները:

THE ARMENO-RUSSIAN TRADE AGREEMENT OF 1667 AND THE AUTONOMOUS BODIES OF NEW JULFA

SHOUSHANIG KHATCHIGUIAN

(Summary)

It has been accepted by historians that the Armeno-Russian trade agreement of 1667 was signed by the representatives of the Russian government on one side, and the Armenian Trade Company of New Julfa (Persia) on the other.

After carefully studying the available primary sources concerning the business and trade activities of the Armenian community of New Julfa and its administrative bodies, the author has concluded that there has never been an Armenian Trade Company in New Julfa in the European sense of it. R. Romotamsky and K. Loussigov, who signed the 1667 agreement, were the authorized representatives of the autonomous board of New Julfa.

The ruling board of the autonomous city of New Julfa were represented by the twenty governors of the city's twenty independent quarters, by the head of the trade unions and by the **kalantar** (the board leader, who was elected by the community and approved by the Shah). All members of the ruling board came from the very rich merchant families, known as **khojas**.

In the article also is discussed the rights, obligations and activities of the ruling board of the autonomous city of New Julfa.